

Miscellanea

Norbert en de vroegste stichtingen in Noordwest-Duitsland

Het is wellicht niet nutteloos hier een korte bespreking te wijden aan een artikel van Wilhelm Kohl (Münster), dat in 1984 in een *Festschrift* verscheen en daarom misschien het gevaar loopt onvoldoende bekendheid te krijgen¹). De auteur schetst daarin vooreerst de levensloop van Norberts gevaarlijkste tegenstander, graaf Frederik van Arnsberg (blz. 393-395) en houdt terecht, in navolging van G. Niemeyer²), dat diens dochter Judith of Jutta of Ida, zijn enig kind was (blz. 395). Dit feit, dat trouwens in de jongere Godfried-*Vita* uitdrukkelijk wordt vermeld³), verklaart des te beter de razernij van Frederik tegen Norbert. Door de min of meer gedwongen intrede van Jutta in het klooster vervloog immers zijn laatste hoop op een nakomelingschap. Bovendien was het huwelijk tussen Godfried van Kappenberg en Jutta ongetwijfeld gesloten om de Kappenbergers tot sterke bondgenoten te maken en om eventueel beider bezittingen te kunnen eenmaken tot een groot Westfaals gebied.

Wat de karakterschets van Godfried van Kappenberg betreft, zal men in grote lijnen met W. Kohl kunnen akkoord gaan, ook waar hij wijst op Godfrieds politiek huwelijk dat nog niet speciaal op wereldvreemdheid wijst (blz. 397). Enkel neemt hij misschien de woorden van de hagiograaf iets te ernstig waar deze Godfried *militiae quidem exercitio strenuus* noemt⁴). Deze uitdrukking zal wel tot op zekere hoogte een hagiografische gemeenplaats zijn om elk hooggeboren ridder te beschrijven.

¹) Wilhelm KOHL, *Die frühen Prämonstratenserklöster Nordwestdeutschlands im Spannungsfeld der grossen Familien*, in *Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag*, hrsg. L. FENSKE, W. ROESENER und Th. ZOTZ, Sigmaringen (Jan Thorbecke Verlag), 1984, blz. 393-414.

²) Gerlinde NIEMEYER, *Die Vitae Godefridi Cappenbergensis*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1967, XXIII, blz. 448. Zo ook J. PRINZ, *Der Zerfall Engerns und die Schlacht am Welfesholz (1115)*, in *Ostwestfälisch-Weserländische Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde*, Münster, 1970, blz. 95, noot 167 en M.P. van BUIJTENEN, *Langs de heiligenweg*, Amsterdam, 1977, blz. 100.

³) Uitg. AA.SS., dl. 2 januari, Brussel, 1863, blz. 140 A; uitg. F.W. ROTH, in *Romanische Forschungen*, 1891, VI, blz. 437. Deze *Vita* werd geschreven omstreeks 1200 volgens G. NIEMEYER, *Die Vitae*....., blz. 405 en 462-463.

⁴) *Vita Godefridi*, MGH.,SS., 12, blz. 515. Daarover W. KOHL, *a.c.*, blz. 397.

Godfrieds vaderloze opvoeding, zijn gevoelig hart en wellicht zijn zwak gestel⁵⁾, maakten hem eerder ongeschikt voor het ruwe ridderleven van die tijd, ook al bleef de overgang naar het kloosterleven uiteraard nog een ingrijpende ommekeer. Het gaat hier echter slechts om nuanceringen.

Opvallender is dat de auteur meent te mogen stellen dat de graven van Kappenberg zich tot Norbert hebben gewend omdat zij meenden langs die weg het snelst de genade van keizer Hendrik V te kunnen terugwinnen (blz. 398). Hier schijnen de ernstige religieuze motieven van Godfried enigszins te worden miskend. Hij zocht zeker niet in de eerste plaats de genade van de keizer terug te winnen, maar zich uit de wereld terug te trekken in het kloosterleven. Pas wanneer de uitvoering van dat plan algemene weerstand opriep, had hij voor zijn stichting de bescherming van de keizer nodig en dan is Norbert inderdaad bij de keizer tussengekomen om de verzoening tot stand te brengen, zoals blijkt uit de keizerlijke oorkonde voor Kappenberg, die omstreeks 23 september 1122 werd gedateerd. Dat Norbert daar, als gewoon priester⁶⁾, kon tussengekomen om zulke hooggeplaatste bloedverwanten met elkaar te verzoenen, is wellicht geen voldoende reden om te stellen dat hijzelf eveneens tot de hoge adel behoorde, zoals W. Bornheim gen. Schilling⁷⁾ en W. Kohl aannemen, maar bewijst wel, samen met andere aanduidingen zoals het oordeel van Guibert van Nogent⁸⁾, dat hij in 1122 reeds over een zeer verspreide religieuze faam beschikte, die alle deuren voor hem opende. Niet alleen de hoogede afkomst was in de 12de eeuw van tel, ook het religieus charisma had een enorme invloed. Men denke slechts aan Bernard van Clairvaux die, ondanks zijn afkomst uit de lagere adel, aan pausen en keizers kon bevelen.

Een ander argument voor W. Kohl om te stellen dat Norbert van hoge adel was, is dat men hem herhaaldelijk hoogmoed heeft toegeschreven⁹⁾.

⁵⁾ Dit werd reeds aangeduid in W.M. GRAUWEN, *Godfried van Kappenberg, Hirsau en de bouwgeschiedenis van Ilbenstadt*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1982, LVIII, nr. 3-4, blz. 314-319, en zal verder worden omschreven in het boek *Norbert als prediker en ordetichter (1080/5-1125)*.

⁶⁾ Het voorkomen van Norbert als priester in de keizeroorkonde van september 1122, bewijst nogmaals dat de vele auteurs die hem zonder meer abt van Prémontré of Floreffe en proost van Kappenberg noemen, ongelijk hebben, zoals reeds uiteengezet in W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 112-116.

⁷⁾ Werner BORNHEIM gen. SCHILLING, *Die Familienbeziehungen des heiligen Norbert. Heribertiner und Norbertiner*, in *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, 1978, IV, blz. 37-60, zie o.m. blz. 42.

⁸⁾ Daarover W.M. GRAUWEN, *Guibert van Nogent en Norbert van Gennep*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1983, LIX, blz. 206-220.

⁹⁾ W. KOHL, a.c., blz. 398: «Der wiederholt bezeugte 'Hochmut' Norberts dürfte auf

Hierbij moet worden opgemerkt dat geen enkele twaalfde-eeuwse bron Norbert hoogmoedig heeft genoemd. Zelfs zijn vijanden sturen hem dat verwijt niet toe. Men vindt het voor het eerst bij de Duitse protestantse auteurs in een sterk-polemische context. Norberts daden geven wel blijk van veel durf en dadendrang, — de hagiografen noemen dat zijn groot geloof¹⁰⁾ —, maar specifieke aanduidingen van een hoogmoedig gedrag zijn in zijn leven niet te vinden¹¹⁾. Een enigszins zelfbewust optreden is trouwens bij iemand van lage adel evengoed mogelijk als bij een hoogede, zoals nogmaals het voorbeeld van Bernardus kan aantonen. Bij beide persoonlijkheden is de drijfveer van hun beslist optreden echter niet hun edele afkomst, maar hun godsdienstige overtuiging.

W. Kohl volgt eveneens W. Bornheim gen. Schilling¹²⁾ waar deze als hypothese stelt dat Norberts tocht naar Vreden tot doel had een bezoek te brengen aan het graf van graaf Wichmann van Hamaland, zijn voorvader (blz. 398). Men kan zich echter afvragen waarom de *Vitae* deze eerbare bedoeling dan verzwijgen en daarentegen wel vermelden dat Norbert in het geheim, in zijden kleding gehuld en in gezelschap van één enkele dienaar die tocht ondernam. De hagiografen schijnen daardoor toch eerder een frivole uitstap te insinueren, een mening die zopas nog door de zeer belezen mediaevist, Prof. H. Silvestre, werd bijgetreden¹³⁾.

Tenslotte is W. Kohl, weerom in navolging van W. Bornheim gen. Schilling, van mening dat de Kappenbergers moeten geweten hebben dat Norbert tot hun familie behoorde en hem daarom in vertrouwen hebben genomen (blz. 398). Dat ergens een gemeenschappelijke stamvader van Norbert en de Kappenbergers heeft bestaan, kan volgens de bestaande

diesem ihm wohlbewussten vornehmen Stand beruhen». Deze bewering nog sterker bij W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *a.c.*, blz. 43 en 49.

¹⁰⁾ *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 672; *Vita B*, AA.SS., 6 juni, blz. 813 F: «In Norberto eminet fides...». Zo ook F. WINTER, *Die Prämonstratenser des zwölften Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland*, Berlijn, 1865, blz. 15: «Glaubensgewissheit, Glaubensmut und Glaubensenergie machen das Grundwesen in Norberts Charakter aus: er ist der Luther Sachsens für das zwölfte Jahrhundert».

¹¹⁾ De strijd om de erevoorrang bij het kroningsmaal op 4 juni 1133, zou in die richting kunnen wijzen, maar de rol van Norbert daarin is niet voldoende duidelijk, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 541-548.

¹²⁾ Zie W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *a.c.*, blz. 44-45, die zowat de drie interpretaties voor de rit naar Vreden samenvlecht: een symbolische bekeringstocht zoals Sint-Paulus, een bezoek aan de dames van het rijksstift Vreden en een bezoek aan het graf van Norberts voorvader.

¹³⁾ In zijn bespreking van de vertaling van de *Vita Norberti A*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 1985, XIII, nr. 1760, blz. 798.

genealogische theorieën voor waarschijnlijk doorgaan¹⁴⁾. Zulke verwantschap wordt echter pas belangrijk wanneer ze door de betrokkenen gekend is. Maar waarom hebben dan de relatief rijke bronnen over Godfried en Norbert systematisch die eervolle familiebanden verzwegen? Hier stond H. Grundmann waarschijnlijk dichter bij de waarheid, waar hij schreef dat niets spreekt voor een verwantschap tussen Norbert en de Kappenbergse graven, noch voor een vroegere kennismaking dan 1121¹⁵⁾.

Als argument voor die vermoedelijke verwantschap steunt W. Kohl echter niet alleen op genealogische constructies, maar vooral op het bericht dat Heribert, de vader of de broer van Norbert, zou bemiddeld hebben in de crisis rond Kappenberg (blz. 399). Voor dit bericht verwijst W. Kohl naar W. Bornheim gen. Schilling¹⁶⁾, die op zijn beurt verwijst naar Alfons Zak, blz. 12. Doch in de twee Norbertusbiografieën van A. Zak, uitgegeven te Wenen in 1900 en 1930, vindt men op blz. 12 niets dergelijks. In geen enkele twaalfde-eeuwse bron speelt een Heribert een rol bij de stichting of de bescherming van Kappenberg. Bij nader toezien blijft er dus geen enkel stevig argument voor een verwantschap tussen Norbert en de Kappenbergers overeind.

De stelling dat Norbert voor zijn bemiddeling bij keizer Hendrik V de afstand van de Kappenbergse bezittingen zou hebben geëist (blz. 399), klinkt enigszins anachronistisch. Vanaf 31 mei 1122 verbleven er reeds volgelingen van Norbert te Kappenberg; op 15 augustus werden de burcht en omgeving tot klooster gewijd en pas omstreeks 23 september 1122 is er sprake van Norberts bemiddeling in de keizeroorkonde van Hendrik V. Men zou dus de bemiddelingsactiviteit van Norbert voor 31 mei 1122 moeten plaatsen, d.w.z. vier maanden voor de keizeroorkonde, om te kunnen vermoeden dat de rijke schenking van Godfried aan Norbert en diens volgelingen een betaling of een wederdienst voor Norberts tussenkomst is geweest. In feite moet Norberts voorspraak bij

¹⁴⁾ Zie o.m. Johanna Maria van WINTER, *De voornaamste adellijke geslachten in de Nederlanden in de 10de en 11de eeuw*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, Haarlem, 1981, blz. 225-229, vooral blz. 225, waar gesteld wordt dat «vrijwel alle territoriale vorsten in de 11de en 12de eeuw in de Nederlandse gewesten afstamden van de Karolingen en soms bovendien van de Liudolfingen».

¹⁵⁾ H. GRUNDMANN, *Der Cappenberger Barbarossakopf*, Keulen, Graz, 1959, blz. 21.

¹⁶⁾ W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *a.c.*, blz. 41 (en eveneens op blz. 50), waar als bron verwezen wordt naar «spätere Kommentare», doch enkel A. ZAK, blz. 12, wordt geciteerd. De bemiddeling zou begin 1124 hebben plaatsgevonden. Wellicht geldt het hier een verkeerde lezing van A. ZAK, *o.c.*, Wenen, 1930, blz. 59, waar gezegd wordt dat «Vater Norbert» en niet «der Vater Norberts» begin 1124 naar Kappenberg kwam.

de keizer hoogstwaarschijnlijk in september 1122 worden geplaatst en was de verzoening die hij nastreefde een noodzakelijke voorwaarde om een beschermingsoorkonde te kunnen losmaken voor Kappenberg dat nog steeds in zijn bestaan werd bedreigd.

De dood van Frederik van Arnsberg, waarschijnlijk op 11 februari 1124, wordt in de hagiografische bronnen impliciet voorgesteld als een straf van God. W. Kohl meent nu dat deze interpretatie wellicht door Norbert zelf werd verspreid (blz. 401). Dit is echter niet noodzakelijk het geval. Frederik van Arnsberg wordt in alle bronnen in zwarte kleuren afgeschilderd¹⁷⁾ en een plotse dood van de boze wordt in de hagiografie vrijwel steeds als een straf geïnterpreteerd. Zo gebeurt dat dan ook in de *Vitae Godefridi* door de Kappenbergse confraters voor wie Frederik twee jaar lang de grote boeman was geweest en door de auteurs van de *Vitae Norberti* die uiteraard langs Norberts kant stonden. Zowel hier, als bij de beschrijving van de levenswijze te Maagdenburg (blz. 402), wordt Norbert o.i. iets te negatief getekend, zonder dat daarvoor voldoende bewijzen voorhanden zijn. Wel ligt zulke beoordeling in de lijn van de Duitse literatuur over Norbert, terwijl de Franse van haar kant steeds al te hagiografisch en weinig wetenschappelijk verantwoord bleef.

Noteren we nog, zonder er verder op in te gaan, dat W. Kohl eveneens verwantschap aanneemt tussen hertog Frederik II van Hohenstaufen en graaf Frederik van Arnsberg (blz. 401), tussen Godfried van Namen en Godfried van Kappenberg, tussen de heren van Cuijk, de heren van Gennep en de graven van Kappenberg (blz. 402-403), tussen Norbert en hertog Lotharius van Supplinburg (blz. 404, n. 64) en tenslotte tussen de Kappenbergers en de graven van Are (blz. 413). Al deze werkhypothesen kunnen, met voldoende voorzichtigheid gebruikt en door ernstige argumenten gestaafd, onze kennis van de twaalfde-eeuwse geschiedenis vooruit helpen. Zij houden echter het gevaar in dat zij ongemerkt van hypothesen tot feiten zouden worden en op hun beurt als argument zouden worden gebruikt¹⁸⁾.

¹⁷⁾ Ook in de bronnen die niet van premonstratenzer oorsprong zijn, zoals de *Annalista Saxo*, MGH., SS., 6, blz. 761, geciteerd bij W. KOHL, a.c., blz. 401, noot 46.

¹⁸⁾ Dit lijkt het geval op blz. 401, waar de auteur het ongerijmd vindt dat hertog Frederik II van Schwaben te Utrecht in mei 1122 kon veinzen Frederik van Arnsberg niet te kennen, aangezien ze verwanten waren. Men kan inderdaad rustig aannemen dat zij elkaar wel kenden omdat zij beiden sedert lang in het keizerlijk kamp stonden. Toch blijft het verhaaltje van de *Vita Godefridi* o.i. geloofwaardig en W. Kohl geeft er voor het overige een goede interpretatie van. Zo ook wordt op blz. 403 geaffirmeerd dat de huizen Gennep en Cuijk door huwelijken verwant waren met als enig argument dat ze slechts 7 km van elkaar lagen.

De hypothese dat Norbert het latere huwelijk tussen Jutta, die na Godfrieds dood het klooster heeft verlaten, en Godfried van Cuijk zou hebben in de hand gewerkt (blz. 403), lijkt nogal onwaarschijnlijk. Nog op het einde van zijn leven heeft Norbert zich uit alle macht ertegen verzet dat een edele het klooster zou verlaten om zijn familie in stand te houden¹⁹). Men kan dus moeilijk veronderstellen dat hij akkoord zou zijn gegaan met de houding van Jutta en voor haar een man zou hebben gezocht. Volgens W. Bornheim gen. Schilling²⁰) en W. Kohl is het bekend dat Norbert huwelijken koppelde als dat hem voordeel bracht (blz. 403). Dit is wel sterk uitgedrukt. Voor zover bekend heeft Norbert slechts eenmaal een rol gespeeld bij de voorbereiding van een huwelijk, nl. dat van graaf Theobald van Champagne, waarmee hij bevriend was, doch daarvoor heeft hij blijkbaar geen tegenprestatie gevraagd of gekregen²¹). Voortbouwend op zijn, o.i. wankele, hypothese meent de auteur dan dat de stichting van het premonstratenzerklooster Beesd (Mariënweerd) de tegenprestatie is geweest voor Norberts bemiddeling bij het huwelijk van Jutta.

Op de omstandigheden van de stichting van Mariënweerd, Lette-Clarholz, Stade, Leitzkau, Jerichow, waarover de auteur, vanuit zijn uitgebreide kennis van de middeleeuwse adelsgeslachten, eveneens merkwaardige hypothesen stelt (blz. 404-413), kan hier niet verder worden ingegaan. Enkel de nieuwe hypothese dat Rudolf van Steinfurt slechts als plaatsvervanger van de geëxcommuniceerde broers Godfried en Herman van Cuijk zou zijn opgetreden (blz. 409), zonder dat dit in de tekst werd aangeduid, moge hier nog kort worden vermeld. Inzake terminologie signaleren we tenslotte nog dat de auteur steeds over «Prämonstratenser-mönche» spreekt (blz. 400, 412, 413), een term die zelfs voor de strenge beginperiode van Norberts stichting onaanvaardbaar is.

De auteur van dit artikel blijkt veel vertrouwen te stellen in twee methoden om de al te schaarse middeleeuwse bronnen aan te vullen. Vooreerst in de genealogische onderzoeken vanuit de *necrologia* en verder in het onderzoek van de bezittingen der adellijke geslachten

¹⁹) Zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 618-624: Hfst. XVIII: *Norbertus verdedigt de trouw aan de geestelijke levenskeuze*.

²⁰) W. BORNHEIM gen SCHILLING, *a.c.*, blz. 50-51, zie blz. 51: «Norbert stiftet geradezu Ehen und setzt sie durch, wie die des Grafen Theobald von Champagne».

²¹) W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 61-66 en 126. W. KOHL, *a.c.*, blz. 413, insinueert verder nog dat Norbert wellicht het huwelijk van Gertrud van Northeim met paltsgraaf Otto van Rheineck zou hebben in de hand gewerkt.

(blz. 413-414). Geen van beide methoden is gemakkelijk doorvoerbaar. De tweede lijkt, waar ze uitvoerbaar is, betrouwbaarder in haar resultaten. Deze bespreking had echter enkel de bedoeling de aandacht te vestigen op het merkwaardige artikel van W. Kohl en vanuit de kennis van Norberts levensloop enkele van diens hypothesen nader te belichten.

Mankevosstraat 71

W.M. GRAUWEN O. Praem.

B - 1860 Meise